

«КОЗАКОВІ ГРИЦЕВІ ЧЕСТАХОВСЬКОМУ.

Кобзар Тарас»

*Коли б не Григорій Честахівський,
не мали б ми Шевченкової гори...
Іван Драч*

*У квітні-травні цього року минає 160 літ з часу перевезення домовини з прахом Шевченка із
Петербурга через Москву в Україну. Це було здійснено під орудою
поетового приятеля Григорія Честахівського.*

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
лауреат
Національної премії України
імені Тараса Шевченка,
м. Київ

Шевченко називав його Грицем

Український художник **Григорій Миколайович Честахівський** народився 1820 р. у посаді Петриківка (Нова Прага) Олександрійського повіту Херсонської губернії (тепер – Кіровоградської області) в родині військового поселенця. Навчався в Академії мистецтв у Петербурзі. Довгий час дехто з шевченкознавців вважав, що знайомство Григорія Честахівського з **Тарасом Шевченком** відбулося в 1858 році. Це підтверджувалося, скажімо, в «Шевченківському словнику», виданому академічним Інститутом літератури імені Т.Г. Шевченка (1977), а згодом таку дату названо і в «Примітках» до книги «Спогади про Тараса Шевченка» (2010). Проте в «Коментарях» до 6-го тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах (2001) підтримано дату шевченкознавця **Петра Жура** про першу зустріч поета з Честахівським, яку він висунув у книзі «Шевченківський Петербург» (1972): «Шевченко познайомився з ним [Григорієм Честахівським – В.М.] у 1844 р., коли разом вони навчалися в класі історичного живопису під керівництвом **К. П. Брюллова**». Таке датування зафіксовано і в 6-му томі «Шевченківської енциклопедії» (2015).

Григорій Честахівський поєднував навчання з чиновницькою службою, тому закінчив Петербурзьку академію мистецтв аж у 1854 р., здобувши звання некласного художника історичного та портретного живопису. До 1858 р. продовжував працювати в чині колезького реєстратора в Департаменті військових поселень, а з наступного року перейшов до канцелярії Капітулу російських імператорських і морських орденів. На початку 1883 р. Капітул було реформовано, і Честахівський залишився поза штатом. Після цього він часто й подовгу гостював у Шевченкового знайомого **Василя Тарновського** (молодшого) в Качанівці на Чернігівщині, лише зрідка навідуючись до Петербурга. Втім помер він у квітні 1893 р. у Петербурзі, а Тарновський перевіз його прах у Качанівку та насипав над ним високу могилу, як свого часу сам Честахівський над Шевченком.

Оглядаючи його життя, мимоволі згадуєш, що з чину колезького реєстратора починав службу і **Микола Гоголь**, але Григорій Честахівський не залишив, подібно йому, видатного сліду в творчій царині. Проте Григорій Миколайович увійшов назавжди в історію України людиною, яка свято виконала заповіт Кобзаря – поховати його прах в Україні. Мабуть, у цьому й був основний Божий замисел існування Григорія Честахівського на землі.

Як відомо, Григорій Честахівський одразу після знайомства захопився Шевченком і перебував під його значним впливом. Їхні стосунки відновилися й стали особливо теплими після приїзду поета навесні 1858 р. з Москви в Петербург. За спогадами **Олександра Лазаревського**, зближення відбулося спочатку завдяки задушевному виконанню Григорієм Честахівським українських пісень. І справді той любив співати в колі друзів, і Шевченко приєднувався до нього. «Йому подобалося моє виконання, і він вважав, що я співав серцем, – згадував Честахівський. – Це він мені казав! Мені. Та що мій спів порівняно з тим, як він сам співав!». Григорій Миколайович швидко став одним із найближчих друзів Шевченка. Про їхню душевну близькість свідчать дві прижиттєві фотографії поета, на яких він зображений із Честахівським.

Т. Шевченко і Г. Честахівський. 1860 р.

Тарас Григорович тепло ставився до Честахівського, називав його Грицем, любив, коли він був поруч. Збереглася Шевченкова записка Честахівському, написана 18 травня 1858 р., коли в Петербурзі був *Михайло Щепкін*: «Грицю! Як хочете побачити старого Щепкіна й матимете час, то приходьте в 7 часов к Лазаревскому. Т. Шевченко».

Судячи з усього, Честахівський був із Шевченком на вечорі в Медико-хірургічній академії у квітні 1859 р. Принаймні, Григорій Миколайович зробив приписку на копії Шевченкової поезії «N. N.» («Така, як ти, колись лілея...»), присвяченій дочці священика *Круницького*, з якою поет зустрівся на тому вечорі:

.....Веселий рай
Пошли їй, Господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весно
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красою
Надивуватись на землі¹.

Відомо, що поет подарував Честахівському «Кобзар» 1860 р. з дарчим написом: «Козакові Грицеві Честаховському. Кобзар Тарас».

Григорій Честахівський узяв участь в описі кімнати Тараса Шевченка після його похорону. Поетовий знайомий *Зосим Недоборовський* згадував: «Після смерті Тараса Григоровича квартиру, яку він займав у Академії мистецтв, було опечатано, і після похорону, через деякий час,

я одержав офіційне запрошення від поліції як домовласник бути присутнім при описуванні його майна, а Григорій Миколайович Честахівський як експерт за художника, для оцінки художніх творів, що залишилися після покійного. Опис робив поліцейський офіцер – поручик Кітченко. Квартира складалася з однієї досить просторої, довгої, під склепінням кімнати, майже всі стіни якої списані олівцем... Спочатку я з Честахівським пописували зі стін, що вважали за потрібне і що немало забрало в нас часу; потім узялися описувати. Склавши опис усього, ми взяли й усе, за винятком одягу, віддали Михайлові Матвійовичу Лазаревському».

«Кращого від Честахівського важко було й придумати»

Ще в день смерті Тараса Шевченка його друзі зібралися у *Михайла Лазаревського* й вирішили перевезти поетове тіло й поховати в Україні, як і заповідав Тарас Григорович. Поки йшли довгі клопоти з цього приводу, могила Шевченка на Смоленському кладовищі, як писав часопис «Основа», постійно вся була в зелені та вінках, за ними не було видно ні землі, ні снігу, і вона скоріше нагадувала весну і життя, ніж холод і смерть.

Дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, до якого чимало зусиль доклав поетів друг Михайло Лазаревський, було отримано у квітні. Двадцять шостого числа домовину з прахом поета відкопали, й попереду її чекав довгий шлях, по завершенні якого в Каневі Михайло Максимович написав:

Із могили домовина
На світ піднялася;
Через Москву, через Київ,
Сюди донеслася.

Як підсумував у своїх спогадах *Олександр Афanas'єв-Чужбинський*: «Друзі покійного зібрали суму, виклопотали дозвіл і повезли прах Тараса туди, де

.....могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять».

Пам'ятний знак на першій могилі Тараса Шевченка на Смоленському кладовищі у Санкт-Петербурзі, Росія

¹ Копію цього вірша, виконану Честахівським і пізніше втрачену, було надруковано в журналі «Наше минуле» (1919, № 1–2). Вона містить дрібні, відмінні від основного тексту рядки 11–12: «Подай їй, Господи, подай / Пошли їй долю на сім світі...». Якщо це не випадкова перестановка початку рядків, то, на думку шевченкознавців, не виключено, що Григорій Честахівський мав інший автограф, нині втрачений.

Починалася Шевченкова дорога в безсмертя...

Саме Григорію Честахівському петербурзька громада українців («люба громадонька українська») довірила перевезення праху Кобзаря в Україну. Найкраще сказав про це його помічник у всенародній справі Олександр Лазаревський: *«Кращого від Г.М. Честахівського для цього важко було й придумати. На нього і вказали найближчі друзі поета. Можна сказати, що Честахівський свято виконав покладену на нього місію»*.

Український історик **Олександр Матвійович Лазаревський** (1834–1902), п'ятий із шести братів Лазаревських, 1858 року познайомився з Шевченком, який повернувся з заслання. **Михайло Грушевський** називав його, поряд із **Миколою Костомаровим** і **Володимиром Антоновичем**, серед «чільних репрезентантів того наукового руху, що, почавшись з оживленням українофільства з кінця 1850-х рр., кладе властиві підвалини для наукової історіографії України-Русі».

Тарас Григорович подарував 8 лютого 1860 р. Олександру Лазаревському «Кобзар» 1860 р.: *«Чистому серцем і доброму козакові Олександру Лазаревському. Кобзар Тарас»*. Зупинимось тут, адже напис особливо красномовний. По-перше, Шевченко називає Лазаревського «козаком», як і Честахівського, бо це було для поета високою оцінкою людських якостей. По-друге, підписується «Кобзар Тарас», як і у випадку з подарунком Честахівському. **Володимир Яцюк** справедливо відзначив: *«У такому збігові (національно забарвлені, майже аналогічні за формою і змістом дарчі написи двом особам, які згодом привезуть прах поета в Україну) вбачається щось і символічне, й закономірне. Самоототожнення себе з козарем, а своїм молодих приятелів із козаками, дарування їм «Кобзарів», помережаних і ніби оживлених власноручними написами, схоже на своєрідний обряд передачі заповіту, в якому йдеться про продовження поетової духовної і національної справи»*².

Шевченко ніби пророчив супровід свого праху в Україну саме цими двома козаками. У цьому контексті привертають особливу увагу перші два слова дарчого напису Лазаревському – *«Чистому серцем...»* Нагадаю, що в поетичній молитві, зверненій до Бога, Шевченко просив:

**А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.**

Якщо врахувати, що ці рядки написані в близькому часі до дарчого напису Лазаревському, то можна уявити, яких саме людей мав Шевченко на увазі...

Повертаючись до «Кобзаря», подарованого молодому Лазаревському, відзначу, що дорогоцінну книгу він передав своєму сину. Тепер вона зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка. Олександр Лазаревський від 1880 р. жив і працював у Києві. Він увійшов у шевченкознавство винятково цінним свідченням про перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві. Важливою є його заява про те, що саме Честахівський «був

головним розпорядником проводів і похорону», а сам він «був лише його, так би мовити, помічником».

27-го квітня 1861 р. Шевченкові друзі привезли труну залізницею в Москву на Миколаївський вокзал. Усе, що відбувалося далі, у Шевченкового біографа **Михайла Чалого** вміщувалося в кількох фразах. У того ж Чалого: *«Після урочистої зустрічі труни Шевченка у Москві поїзд дістався Орла»*. Щоправда з часом інформація стала трохи багатшою й дорівнювала приблизно лапідарній інформації з «Шевченківського словника»: *«Через Москву навесні 1861 р. домовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27.IV її привезли в Москву і встановили в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт»*³. З поетом прощалося багато москвичів».

У наукових працях інформації містилося не набагато більше. Скажімо, в біографії **Павла Зайцева** «Життя Тараса Шевченка», завершений у Львові 1939 року, серед подробиць останнього періоду життя й смерті та похорон Кобзаря читаємо енциклопедично скупе повідомлення: *«27 квітня тлінні останки поета прибули до Москви, де їх внесли до однієї з церков. Зустріч була урочистою. Відправлено панахиди»*. У скрупульозній праці **Зінаїди Таракан-Берези** «Святиня» (1998) є тепла фраза про те, що москвичі «в тихій задумі прощалися з ним назавжди в церкві Тихона-чудотворця на Арбаті». Нарешті, в енциклопедичному літописі життя й творчості поета «Труди й дні Кобзаря» **Петра Жура**, виданому в Києві в 2003 р., читаємо: *«27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного прощалося багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О.М. Бодяньський⁴, М.С. Тихонравов⁵. Відбулася багатолюдна панахида»*.

Додам ще прізвище вісімнадцятирічного **М.В. Шугурова** – студента Московського університету, пізніше юриста і літератора, збирача української старовини, відомого автора «Киевской старины».

Є всі підстави розглядати інформацію про їхню присутність в храмі як єдиний, але щасливий документальний знак того, що в панахиді взяли участь, по-перше, близькі друзі Шевченка – **Осип Бодяньський**, по-друге, прихильники його таланту з інтелектуалів, не знайомих з ним особисто – **Микола Тихонравов**, і, нарешті, молоді люди – Микола Шугуров. Тобто вони втрюх уособлюють всіх москвичів, які попрощалися з великим українським поетом.

«Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше»

Можливо, друзі й знайомі Шевченка, які вже прочитали в березневій книжці «Основи» масштабну й хвилюючу розповідь про похорон поета в Петербурзі, не знайшли потрібним описувати московський епізод у перевезенні його праху? Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: Моє перебування в Москві», що вийшла в світ у 2007 р. Яке щастя тепер зізнатися в неточності цього припущення!

² Яцюк В. Тарас Шевченко і світ фотографії. Альбом-монографія. К.: Критика, 2019. С. 107.

³ У XVIII і XIX століттях церкву часто саме так і називали: «Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт». Арбатські ворота знаходилися в стіні Білого міста, яку розібрали наприкінці XVIII століття.

⁴ Про дружбу поета з українцем із Варви, професором Московського університету див. докладно: Мельниченко В.Ю. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). М.: ОЛМА Медіа Групп, 2008.

⁵ Професор Московського університету, історик літератури й археограф М.С. Тихонравов особисто не знав Шевченка і поява його в храмі пояснюється значною мірою безпосереднім впливом О.М. Бодяньського.

Виявилося, що саме Григорій Честахівський також залишив дуже важливе пряме й конкретне свідчення! Його знайшов невтомний **Сергій Гальченко** серед шевченківських документів, що наприкінці 2006 р. повернулися в Україну з Української вільної академії наук у США.

Чудо сталося так. У червні 2007 р. в кабінеті заступника директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Сергія Гальченка в присутності відомих учених, професорів **Михайла Наєнка** та **Володимира Панченка** завів я розмову про перебування поетової домовини в Москві і раптом С. Гальченко вручив мені запис Григорія Честахівського, який наводжу повністю з мінімальним стилістичним редагуванням:

«Учора у вечері в 6 часів підняли ми з станції нашого дужого батька Тараса і повезли: по Цвітному, Страстному, Нікітському і Тверському бульварах і поставили його в маленькій церквці Св. Тихона на Арбатській площаді. З людей, які йшли, мандрували за Кобзарем, більш усього було студентів, небагацько охвищів і чотири завязятих панночки. Вони шкварили пихтурою од самісінької станції аж до церковки Свят. Тихона. Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше».

Далі Честахівський писав, що неподалік, «саженів з 50-т», від Сухаревської вежі (Шевченко згадував її в своєму Щоденнику 13 вересня 1857 р.) він побачив у лавочці портрет **Омеяна Пугачова** і був такий вражений, що «*побіг шукати проміж людом Лазаревського, щоб сказати тому: «Дивися, он Пугачов в кайданах кланяється Тарасові»*»⁶. Значення цього живого свідчення Григорія Честахівського про перевезення домовини Тараса Шевченка з Миколаївського двірця до храму святого Тихона Чудотворця на Арбатській площі важко переоцінити.

Передусім уперше чітко вказано шлях, яким везли домовину Шевченка з околиці північного сходу Москви до центру – по Цветному, Страсному, Тверському й Нікітському бульварах. На Цветной бульвар, названий Честахівським першим, траурна процесія потрапила від вокзалу таким шляхом: через вулицю Домнікова (нині Маші Порываєвої) або через Велику Спаську вулицю на Велику Сухаревську площу й мимо Сухаревської вежі (Честахівський зафіксував її в спогадах) – на Малу Сухаревську площу і на Садово-Самотьочну вулицю, що є частиною Садового кільця. Звідси процесія круто повернула на південь по Цветному бульвару, потім – на захід Петровським бульваром й перейшла на Страсний бульвар, а далі, як розповів Честахівський, тільки спочатку був Тверський, а затим Нікітський бульвари.

Акцентую, що вся дорога від вокзалу до Арбатської площі, пройдена людьми пішки, становила близько 6 кілометрів, тож домовина з прахом Шевченка була доставлена в храм Тихона Амафунтського, скоріше за все, після 8-ї години вечора. Честахівський валився з ніг від втоми, але був гордий з того, що Москва достойно зустріла й супровела Кобзаревий прах.

У запису Честахівського згадуються «офіцери», які супроводжували труну з прахом Шевченка. Цілком можливо, що це були кадети Олександрівського корпусу, розташованого поруч із храмом святого Тихона, яких привів

учень Осипа Бодяньського, педагог **Олександр Котляревський**.

Свідчення Честахівського повністю підтвердили моє припущення, висловлене в кількох шевченкознавчих книгах, що серед учасників зустрічі домовини з прахом поета й панахиди в арбатській церкві святого Тихона найбільше було студентів Московського університету. До того ж Честахівський додав надзвичайно важливий штрих: «*Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше*». Не залишається жодного сумніву, що зустріч Шевченкової домовини в Москві була багатолюдною й гідною.

Г. Честахівський. Домовина Т. Шевченка в церкві. 1861 р.

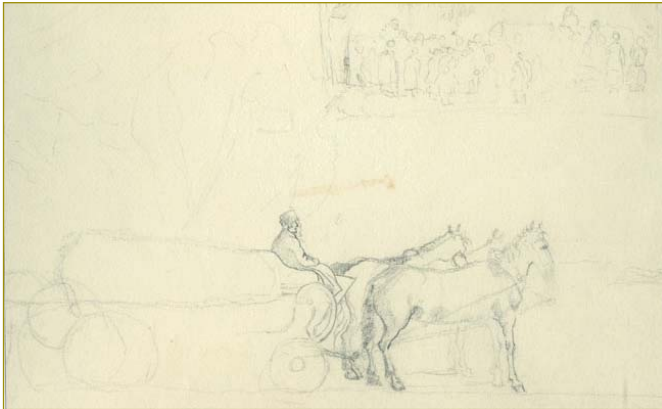
Зберігся малюнок Григорія Честахівського «Домовина Т.Г. Шевченка в церкві». Хоча його не датовано, на мій погляд, художник змалював поетову домовину саме в московському храмі Тихона Амафунтського – першому по дорозі в Україну. Малоімовірно, щоб він пропустив цей особливий момент перед відправкою Шевченкового праху з Москви в Україну вже на кінних дорігах. Про це свідчить і значний обсяг церкви, який відчувається в малюнку. Честахівський зобразив труну, покриту китайкою, в атмосфері тихої урочистості цієї миттєвості. Поруч – лише одна фігура, мабуть, священик, а на відстані, скоріше за все, хтось із друзів поета (можливо, Олександр Лазаревський?).

Відомо, що поетові друзі в Петербурзі зібрали на похорон поета та перевезення його праху більше тисячі карбованців, що складало на той час значну суму. Скажімо, проїзд у потязі з Петербурга до Москви коштував усього 6 крб. 50 коп., дорога від Тули до Орла на конях – близько 122 крб. Поетові друзі не допускали в дорозі нічого такого, що могло би зашкодити достойному супроводу його праху. Олександр Лазаревський і Григорій Честахівський продумали все до деталей, зокрема передбачили витрати не лише на оплату візників і паромників на ріках, але й на горілку для візників і змащування доріг у дорозі. Коней на станціях супровідники міняли дуже швидко. Російський поет **Афанасій Фет** у спогадах писав: «...От Тулы жену мою на каждой станции догонял и затруднял в получении лошадей гроб Шевченка, сопровождаемый ассистентами, перевозившими тело его на юг».

⁶ У поемі Шевченка «Москалева криниця» стосовно часів Катерини II згадано про Омеяна Пугачова (бл. 1742–1775): «Пугач над Уралом». В Оренбурзькому краї поет познайомився з місцями, де діяли повстанці під проводом Пугачова. Згадка про ці події є в повісті «Близнецы». В книжці М.О. Полевого «Історія Суворова» (СПб, 1843), яку ілюстрував Шевченко, є два малюнки з зображенням Пугачова.

3 Арбату – в Україну

Григорій Честахівський залишив нам малюнок олівцем «Домовина Т.Г. Шевченка в дорозі». На ньому – дроги, намальовані абрисом, і детальніше прописані візник та четвірка коней. Ці дроги стояли вранці 28 квітня на Арбатській площі біля храму Тихона Амафунтського. Звідси, з центру Москви, і до самого Києва Шевченків прах везли кінними поштовим трактом, що проходив через Серпухов–Тулу–Орел–Волобуєво–Кошелівку–Дмитрівку–Севськ–Есмань–Глухів–Кролевець–Батурин–Борзну–Ніжин–Носівку–Козелець–Залісся–Бровари. То була далека й печальна дорога, й Україна пам'ятає про неї. Закцентую читачеву увагу на тому, що починалася вона зі Старого Арбату, неподалік від нинішнього Національного культурного центру України в Москві.

Г. Честахівський. Домовина Т. Шевченка в дорозі. 1861 р.

Отож, уявімо собі 28 квітня 1861 р. Над Арбатською площею підіймається по-весняному тепле сонце, золотить маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона Амафунтського. Біля Тихонівського храму зібралося чимало людей, особливо багато молоді. Чується мелодійна українська мова. Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський зустріли Осипа Бодяньського й тепер тихо перемовляються з арбатським священиком років тридцяти⁷, потім усі четверо заходять у церкву. Від розкішної садиби Голіциних, де стоять екіпажі, хтось направляється до людського натовпу. Група молодих людей наближається від Олександрівського кадетського корпусу. Біля восьмигранного водорозбірника з червоної цегли, що поряд із церквою, перемовляються візники, які приїхали з діжками по воду, і торговки – на площі ярмарок. Ось вони вкупі підходять до церкви, хрестяться й стоять мовчки. Проходив катеринщик із шарманкою-шафочкою та танцюючими ляльками в ній, зупинився. Миловидна жінка свариться на хлопчаків, які галасують біля струмка Чорторий. Від Арбатської і Знаменської поліцейських будок підійшли будочники. Ніби розчинилися в натовпі жандарми й навіть юродиві. Щось було таке в атмосфері, що зупинило й зібрало людей біля Тихонівського храму. Над Арбатською площею повісає тиша...

Як умру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого

На Вкраїні милій...

Хтось із студентів схвильовано читає ці Шевченкові рядки, бо саме заради втілення поетового заповіту зібралися друзі й знайомі Кобзаря до церкви святого Тихона... Читати весь вірш не наслідився й одразу перейшов до останньої строфи:

**І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути,
Незлим тихим словом.**

Раптом загули дзвони, студенти виносять із церкви домовину з тілом Шевченка і влаштовують її на дрогах. Візник піднімається на своє місце й легенько смикає за віжки. Дроги рушають. За ними їде критий екіпаж для Честахівського і Лазаревського, тепер вони йдуть пішки, разом з усією траурною процесією, яка виходить на старовинну Знаменську вулицю. На розі Знаменки та Арбатської площі траурний кортеж минає колонаду Олександрівського кадетського корпусу, що фасадом виходить на вулицю. Біля церкви Знамення Пресвятої Богородиці заклали богомолки і ревно хрестяться. Звідси за труною пішли кілька чоловіків інтелігентної зовнішності в дорогих пальтах, мабуть, професори Московського університету, які живуть поруч. З церкви вийшли люди, спостерігають за процесією, дехто приєднується до неї. З вікон особняків виглядають господарі й прислуга.

На розі Знаменки й Волхонки процесія призупинилася біля храму Миколи Чудотворця з дзвіницею. Тут зібралося чимало москвичів...

**Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!**

Скорботна процесія перетнула вулицю Волхонку і повернула до недавно побудованого Великого Кам'яного мосту, позаду – Кремль, архітектуру якого цінував Шевченко, а попереду – храм Христа Спасителя, названий ним «вкрай невдалим величезним витвором». Частина людей розійшлася, молодь пішла далі, дехто збирався під'їхати на візниках за місто, де передбачалася зупинка дроз з домовиною. Про цю зупинку за містом залишилося свідчення: «Скупчення публіки було значним».

Весь цей шлях Григорій Честахівський, Олександр Лазаревський і Осип Бодяньський пройшли поряд з дрогами. Час від часу кожен з них торкався Шевченкової домовини, ніби вона давала їм нові сили. Після прощання з прахом поета в арбатському храмі святого Тихона на душі у його друзів запанувала скорботна просвітленість, вони відчували в собі вродливу впевненість у тому, що Кобзаря чекає вічність...

**Та нескверними устами
Помолимося Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу –
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.**

⁷ Мені вдалося встановити в архіві Московської духовної консисторії, що панахиду над прахом Шевченка відслужив священик Левітський Микола Сергійович. Зібрано відомості й про інших служителів храму, які доглянули домовину з поетовим тілом у Москві – диякона П.В. Фівейського, паламаря П.В. Беляєва, прокурницю Є.М. Соловйову. (Центральний історичний архів Москви. Ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; Ф. 2125, оп. 1, спр. 1595, арк. 1–4).

«Кобзар наш великий став на рідну землю українську»

Через тиждень після від'їзду Шевченкової домовини з Москви – 4 травня 1861 р. Григорій Честахівський писав уже з українського Кролевця, що попереднього дня «в четверть третього часу Кобзар наш дужий став уже на свою рідну землю українську⁸, а я став навколишки і тричі уклонився рідній неньці Україні й тричі поцілував її святу землю од себе й од рідних дітей її, котрі свято почитають її, проживаючи на чужині далеко».

Як відомо, в той час у Києві вирішувалось питання, де саме поховати прах поета, бо його петербурзькі друзі лише вказували, що бажано поховати його над Дніпром. Неминуче виникло й друге питання: якщо ховати в Києві, то де саме — на якому кладовищі? Чи у Видубецькому монастирі, чи на Аскольдовій могилі, чи на Щекавицькій кручі? Але обов'язково – на горі, біля Дніпра. Троюрідний небіж і свояк поета **Варфоломій Шевченко** був тієї думки, щоб поховати Шевченка на Щекавиці, і навіть наказав там копати могилу. Священик **Феофан Лебединцев** зазначав: «Нарешті прийнято, для уникнення всяких демонстрацій під час цього поховання з боку молоді, що навчається, приготувати могилу у Видубецькому монастирі і доставити туди труну покійника у великому човні прямо з чернігівського берегу, по прибутті до Цепного мосту».

Аж ось у Київ прибув з поетовою труною Честахівський. І все змінилося! За словами **Михайла Чалого**, Честахівський заявив, що він був у Шевченка в його останні години і нібито спитав, де його поховати, а поет відповів: «У Каневі». Пізніше Олександр Лазаревський засвідчив, що Честахівського не було при смерті Шевченка. Ще не знаючи про це напевне, відомий шевченкознавець **Павло Зайцев** писав: «Отже, коли прибули до Києва Лазаревський і Честахівський, вони довідалися, що рідня спочилого поета вже склалася, зібравши 15 карбованців, що за ці гроші набуто місце на Щекавиці, вже викопано могилу й замовлено високий дубовий хрест. Усе це вже виконував Варфоломей, якого вся рідня поетова, як людину енергійну, практичну – «з бувальців» – зробила своїм представником. Але обидва молоді петербурзькі делегати привезли свій власний проект. Вони настоювали на тому, щоб поховати Шевченка на Чернечій Горі під Каневом – на місці, яке для нього вже придбав Варфоломей, там, де мала стати вимріяна поетом «хата над Дніпром», яку тепер спочилому мала заступити «хата-домовина». Почалися нові суперечки. І молодь, і дехто із старших громадян уважали, що гідним великого поета місцем вічного спочинку має бути столиця України Київ. Тоді Честахівський витягнув аргумент, перед яким усі скапітулювали: він заявив, що Шевченко, вмираючи, на запитання, де його поховати, відповів йому: «У Каневі». Невідомо, чи це була правда, але це вирішило справу. Всі погодилися. Ухвалено було тлінні останки Тарасові перевезти до Канева пароплавом».

Найголовніше, що позиція Честахівського відповідала Шевченковому поетичному заповіту. Сам Олександр Лазаревський писав: «Пристрасно бажаючи виконати цей заповіт, Г. М. Честахівський і говорив про нібито передсмертну волю поета...» Вирішено було поховати Шевченка на горі поблизу Канева, в тих місцях, якими колись

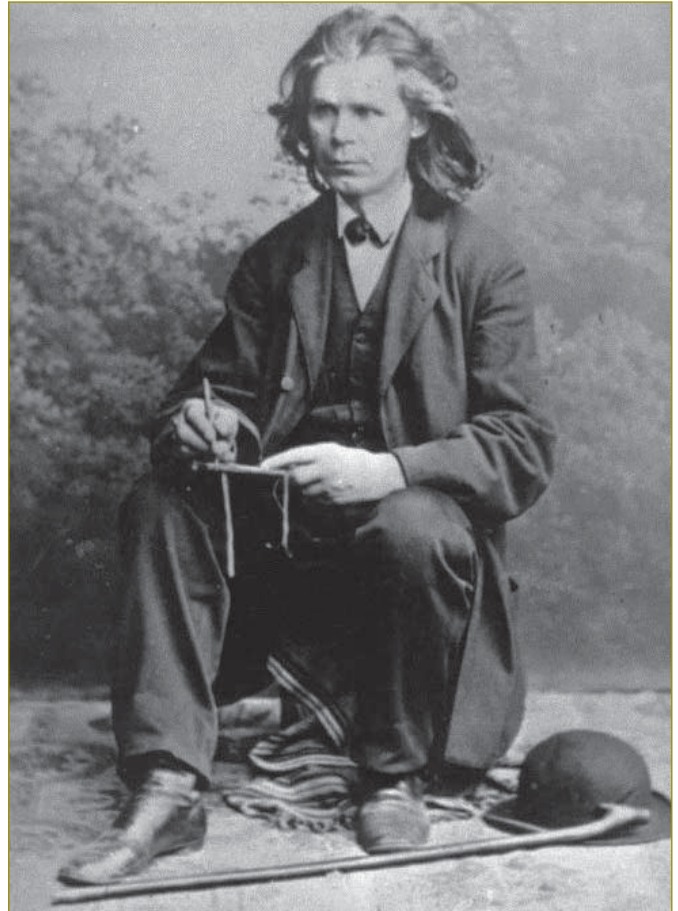
милувався поет і де мріяв оселитися. За чітким свідченням Лазаревського, «таке рішення майже цілком належить Честахівському».

Додам до цього, що й у Каневі у Григорія Честахівського виникла суперечка з Варфоломієм Шевченком, який хотів поховати свояка на цвинтарі біля церкви й навіть найняв людей копати могилу. Та Честахівський наполягав, що Кобзаря треба поховати саме на горі – згідно з його заповітом:

**Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.**

Честахівський вибрав найвищу гору, але Варфоломій Шевченко сказав, що то земля поміщицька, і Честахівський погодився на Чернечу гору, пізніше названу народом «Тарасовою горою»⁹. **Сергій Єфремов** висновував, що «похорон Шевченка на Чернечій горі під Каневом був ділом рук Честахівського».

З цього приводу наш великий сучасник **Іван Дзюба** писав: «Історія показала, наскільки це було вдале рішення – можна сказати, конгеніальне образів великого поета України. Саме так – конгеніальне! Ось чим Україна завдячує Честахівському! Про все, що пов'язане з перевезенням Честахівським праху Кобзаря в Україну, пишу з щирою повагою до нього й доземним уклоном перед українським патріотом. Але є й інший ракурс погляду на вчинок Честахівського з урахуванням того, що в його характері

Г. Честахівський в молоді роки

⁸ При переїзді з Орловської в Чернігівську губернію поштовою дорогою з Севська на Глухів.

⁹ Паламарчук Г. П. Поховання Т. Г. Шевченка на Україні. Питання шевченкознавства. № 3. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 90.

було щось від одчайдуха, авантюриста. Саме завдяки цим якостям він, мабуть, і взявся за нелегку й непевну справу перевезення і перепоховання Шевченкового праху. Поміркований, статечний, сімейний людині важче було знятися в далеку дорогу, а то більш на таке ризиковане діло. Чомусь ніхто інший із петербурзької громади, крім 27-річного Олександра Лазаревського, який, утім, мав свій інтерес у Чернігові, не виявив рішучості виконати Шевченків заповіт – поховати його над Дніпром».

Виходить, що виголошувати палкі й проникливі промови на Шевченкових похоронах – це прерогатива статечних і поміркованих людей як, наприклад, **Микола Костомаров** і **Пантелеймон Куліш** (обидва були приблизно одного віку з Честахівським), а «знятися в далеку дорогу» та ще й з домовиною (Тарасовою!) – це доля... відчайдушних авантюристів.

Згадалося мені, як наприкінці 1857 р. згорьований засланням і щасливий від довгожданої волі Шевченко скликав до себе в Нижній Новгород на зустріч і Пантелеймона Куліша, і Михайла Щепкіна... 38-літній Куліш відповів, що йому не подобає їхати на розмову з другом Тарасом, адже він «чоловік у громаді замітний», а... непомітний, малостатечний «одчайдуха й авантюрист» 69-літній Щепкін приїхав і подарував Шевченкові щасливі дні...

Не став би затрковувати цю тему, якби в деяких публікаціях особливо не наголошувалося ще й на тому, що, мовляв, Петербурзька українська громада в жовтні 1864 р. «позбавила Честахівського звання громадянина й визнала його негідним спілкування з чесними людьми», що Костомаров, Куліш та інші петербурзькі громадівці «різко осудили Честахівського за зваблення наївної дівчини», що він був випивака і містифікатор, а ще – дволикий¹⁰.

Мабуть, подібні святоші виключили б із громади й Шевченка, який, скажімо, в молодості, говорячи словами **Івана Сошенка**, «відбив у нього дівчину», а в Нижньому Новгороді, як відомо, заходив до «мадам Гільде у храм Пріапа» та й, траплялося, добряче випивав.

У всіх тих неприємних ярликах, наліплених на Честахівського, ще треба розбиратися, щоб нарешті розкрити й показати його нещасливе в молодості сімейне життя (він був одружений і мав донечку, коли відправився в Петербург у 1843 р.) та розладнане зближення з юною **Марією Денисенко**¹¹, котра поїхала з ним із Канева в столицю влітку 1861 р. Його гріховне, як і в усіх нас, життя ще чекає неформального й всебічного дослідження та висвітлення, в тому числі художнього. Без цього не судити, то й не судимі будете.

Про гірку людську несправедливість геніально сказав Тарас Шевченко: «Тойді повісили Христа / Й тепер не втік би син Марії!»

Можливо, хтось хотів бути нібито суголосним з **Іваном Драчем**, який назвав Грицька Честахівського «затятим чоловіком і буйною головою». Та ж у великого Драча зовсім інший – теплий, захоплений, сказати б, не зверхньо-кулішевий – погляд на Честахівського! Незабутній Іван Федорович вільно та красиво писав: «Дивне прізвище для степового херсонського чоловіка, одчай-душі козацької. Може, десь генеалогія веде аж до «матки Боскої Ченстаховської»! Але ж затятий який! Коли б не він, не мали б ми Шевченкової гори в такому варіанті»¹².

Тож ключові слова – душа козацька!

Безперечно, що творчі, наукові й письменницькі заслуги тих же Куліша та Костомарова перед Україною набагато більші, ніж у Честахівського. Не займав Григорій Миколайович і високих посад, а дрібний чин його – колезький реєстратор – був останнім в імперському Табелі про ранги. Але у своїй святій місії, яку він виконав самовіддано та з честю, Честахівський незмірно перевершив усіх великих українців.

«Свято виконав місію...»

Листи Честахівського про перевезення праху Шевченка на територію України й поховання його в Каневі (травень–липень 1861 р.), адресовані землякові Тараса Шевченка інженеру-архітектору **Федору Черненку** та петербурзькій громаді, були вперше опубліковані в журналі «Киевская старина» ще в 1898 році. Примітки до них зробив тоді Олександр Лазаревський. Листи ці широко відомі в шевченкознавчій літературі, доступні для широкого читавського загалу¹³. Виокремлю лише деякі сюжети про ставлення самого Честахівського та простих українців до Шевченка.

7 травня 1861 р.:

«Федор Іванович і люба громадонько українська!

Батько наш дорогий Кобзар, орел сизокрилий уже в Києві. Учора, 6-го числа, в 7 часів утра ми приїхали в Бровари... Процесія почалась коло п'яти часів вечера у самому лісі, що з сторони Броварів. На мосту одпрягли коней, і студенти й громада везли на руках Кобзаря аж до самісінької церкви Роджества, що на Подолі.

Усю дорогу казали привітливі слова батькові Кобзареві і поставили його на ніч в церкві. У неділю в чотири часа одслужили панахиду і понесли Батька Великого на руках своїх дітки щирі та розумні, чтущі святу пам'ять Кобзаря свого...»

17 червня 1861 р., Канів:

«А пекарці й хміляни (селяни ближніх сіл – В. М.) – то люд дуже простий і без усяких затій та видумок... Вони всі називають його Батьком Тарасом, рятувавшим їх волю, а гора, на котрій поховали – Тарасовою горою, замість прежнього названня Чернечою...»

¹¹Відомий вчений Є.К. Нахлік перший присвятив обом цікаву статтю «З оточення Пантелеймона Куліша: Григорій Честахівський і Маруся Денисенко».

¹²До речі, в архіві зберігся лист Григорія Честахівського до Федора Лазаревського від 24 червня 1867 р., в якому він розповідає, як відразу після поховання його брата Михайла Лазаревського в Москві у Новодівочому монастирі (травень 1867 р.), почав клопотання «як муха в павутині між московськими властями» про перевезення його праху в Україну:

«...Архієрей приїхав і, спасибі йому, зараз же написав лист своєю рукою до обер-поліцеймейстера, щоб допустити мене в Новодівочий монастир к откритію могили...»

У вівторок раненько думаю розворушити могилу у Новодівочому монастирі і підняти з неї Михайла, щоб вона своєю вагою чужого не давила козацького тіла, та повезу на Вкраїну, нехай ляже в свою землю, утоптану вольним, правдивим козацьким слідом» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, № 16, арк. 1–2).

¹³Див. Честаховський Г. Н. Письма, писанные в 1861 году о похоронах поэта Шевченка. Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 2010. С. 443–461..

20 червня 1861 р., Канів:

«Федор Іванович і люба Громадонько українська!

Іще сонечко на небі сяє, а наше сонечко святе – Батько Тарас, великий світ України – уже востаннє сховалося за темну гору, відкіль уже його ясного нового світу більше не побачить рідна земля українська з своїм добрим людом козачим...

10-го мая в сім часів пополудні наш дорогий та любий Кобзарь улігся на вічні віки у своїй новій темній хатині, відкіль уже не вийде більше подивиться на світ Божий, своїм ясним та орлиним козацьким поглядом не окине неньку Україну, не почує більше його нової та голосної пісні добрий люд козацький, а та пісня, що проспівана їм, нехай буде піснею благовісті для молодого козачого покоління і направляє к добру, честі і користі народної кожного чесного українця».

1 липня 1861 р., Канів:

«Легенди народа про Тараса: Ні, тепер уже пуста домовина, а він у печерях у Києві перевернувся в моці. А то він їде на мітлі (комета); кажуть, що усіх панів передуше, а таки нас одстоїть з-під неволі. Ні, він не вмер, тільки народ морочать пустою домовиною, а він сам ходє живісінький поміж народом, кажуть його бачили, що прийшов до корчми, купив горілки, сам випив дві чарки та ще почастував жінку й чоловіка і проч.».

15 липня 1861 р.:

«Про Тараса знає вся крепацька Україна, що він їй Батьком-заступником, що він улягся коло Канева. Приходять люде з слобід, вклоняться його могилі. Я часто застаю коло могили простих слобожан: стоять, знявши шапки, підпершись на цівки з клучочками за плечима, дивляться на могилу так, що я ще ні разу на своїм віку не бачив такого щирого, тихого, умиленого погляду людського, ніби у сій могилі закопалась остання надія на їх луччу долю».

Написані не для публікації розповіді Григорія Честахівського лилися з глибини його душі, висвяченої жи-

вою присутністю, щирою приязню та людською довірою самого Шевченка. Через більш як півтора століття виявляється, що ці сердечно-прості розповіді підносяться до духовних висот, з яких заторкують і наші промерзлі душі, говорячи словами Шевченка «своїм святим огненним словом!»

Немає ціни рядкам, які залишив нам Григорій Честахівський! Сам він щирозсердно зізнався: «Дуже добре зробив я, що поїхав з батьком Тарасом...» Справді, дуже добре!

«Шкідливі повчання селян чиновником Честахівським»

Та затятий Грицько Честахівський не тільки доставив домовину з прахом Шевченка і облаштував його могилу, а й проводив серед селян антипоміщицьку й патріотичну агітацію, використовуючи ім'я та твори поета. Про це збереглося чимало документів. Ось 21 липня 1861 р. київський генерал-губернатор князь **Іларіон Васильчиков** доповідав у Петербург **Василію Долгорукому**, начальнику III відділу власної його Імператорської величності канцелярії (в цитуванні цих імперських документів доцільно залишити мову оригіналу):

«В первых числах мая месяца сего года в числе других лиц, сопровождавших тело покойного академика Тараса Шевченко, прибыл из С.-Петербурга в г. Канев служащий в капитуле орденов губернский секретарь Григорий Честаховский. Оставшись в Каневе для обделки могилы Шевченки, он странным поведением своим обратил на себя общее внимание местных начальства и жителей.

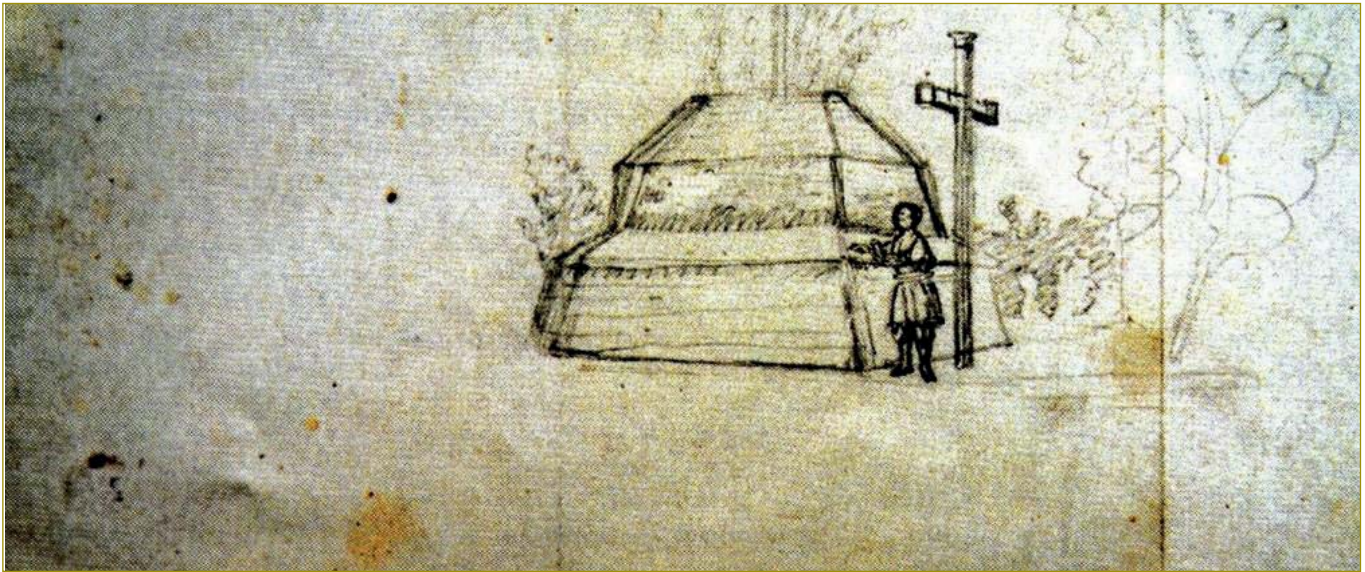
Получены были мною сведения, что, занимаясь обделкою могилы и срисовыванием с натуры разных видов, Честаховский стал сближаться с простым народом, оделся в его костюм и, говоря его языком, вошел в фамиллярные отношения с ним, запрещаая называть себя по имени и отчеству, а именуя себя просто Грицьком, посещая шинки и народные сходбища и привлекая простонародие к себе на могилу, где и начали собираться крестьяне соседних деревень, преимущественно в праздники, а иные и в будни, в свободное от работ время. Здесь Честаховский распеваает с простонародием гайдамацкие песни и читает ему сочинения Шевченко... Распродажа сочинений Шевченко имела значительный успех, так что в течение нескольких дней текущего месяца Честаховский сам успел сбыть несколько сот экземпляров, а переданные им в то же время для продажи в Каневе одному купцу все распроданы.

В народе Честаховский сделался известным под именем Грицька, и по поводу его рассказов о Шевченко, сочинениях последнего, исторических событиях и преданиях Украины возникли разные толки и тревожные слухи. Стали рассказывать, что Шевченко не умер, а живет и не перестает думать о дорогой Малороссии и со временем подаст знак к действиям малороссов; что в могиле его находятся ножи и что скоро наступит Тарасова ночь, в которую будут резать панов и яхов. В день отправления панихиды по Шевченко 8 сего июля приезжал в Канев к Честаховскому служащий в сенате коллежский секретарь Лазаревский, и это подало повод к толкам, будто он привез ему сундук ножей...»

Як мудро зауважив Іван Дзюба, «ножі – ножами, але ж і слово Шевченкове так само обоюдоостре»...

О. Лазаревський. 1861 р

Г. Честахівський. Первісний вигляд могили Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі. 1861 р.

Тож можна зрозуміти київського генерал-губернатора, який закінчував свій лист у III відділ такими словами:

«Сколько можно судить по доставленным мне сведениям, Честаховский принадлежит к числу приверженцев малороссийской народности и своими необдуманными действиями мог подать повод к тревожным толкам в местах, полных преданий и воспоминаний о кровавой борьбе Малороссии с Польшею. При таком положении края жаль, что было разрешено перевезти тело Шевченко в Канев, место его родины, где память о нем еще так жива»¹⁴.

От так Честахівський!

Але й це ще не все! Читайте, як толково й осмислено доповідав у III відділ про бурхливу діяльність Григорія Честахівського князь Іларіон Васильчиков аж 28 липня:

«Рассказы и чтения Честаховского проникнуты были воспоминаниями былых времен гайдамачества¹⁵, казачьей вольности к полякам за унетение свободы и православия; кроме того, Честаховский рассказывал о гонениях, претерпевших Шевченком за свободу от в бозе почившего государя, и внушал слушателям, что будто он положил свою голову за Украину и крестьян».

Отже, Григорій Честахівський, очевидно, був першим апостолом Шевченкових ідей серед українських селян, і саме на тій землі, де поет мріяв оселитися, безпосередньо після його смерті та поховання. Втім, читаємо далі:

«Не ограничиваясь местом погребения Шевченко, чиновник Честаховский, одеваясь иногда в малороссийское платье, отправлялся в окрестные селения и деревни, посещал свадьбы и, занимаясь рисованием с натуры лиц более типических, повторял свои рассказы о давно прошедших временах.

Хоть цель этих рассказов, при секретных разговорах, не могла быть положительно открыта, но во всяком случае с достоверностью полагать должно, что при настоящих условиях жизни народной рассказы эти могли прямо противоречить, видимо, и предположениям правительства в мирном осуществлении совершающейся реформы

крестьянского быта. Земледельческое сословие и до сего времени слишком мало развито для того, чтобы не нуждаться в благонамеренных и добросовестных руководителях, и слишком скоро, и печально, поддается постороннему влиянию, лишь бы оно сколько-нибудь согласовывалось с понятием его о совершенной свободе».

Виходить, все, що робив Честахівський, здавалося небезпечним для влади, адже, говорячи словами Васильчикова, було «зовсім несвоєчасно виявлення малоросійської національності».

**Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!**

Час минав, уже й серпень наступив, а штабс-офіцер корпусу жандармів доповідав київському губернатору: Честахівський продовжував розповідати селянам, «что Тарас Шевченко терпел гонения от покойного государя императора Николая Павловича, сидел в тюрьме и, наконец, голову положил за вас, крестьяне, и что он же, Тарас, написал правила о свободе крестьян; затем, указывая на местности, отличающиеся своим возвышением от горизонта земли, говорил, что там бились гайдамаки с ляхами...».

І що дуже цікаво: «Вредное внушение крестьянам чиновником Честаховским, что Тарас Шевченко написал свободу для крестьян, начинает обнаруживаться...»¹⁶.

Невже з усього цього, висловленого ворогами України щодо Григорія Честахівського, випливає, що він виявив себе безпутним випивакою, негідним української громади?

На завершення зазначу, що Григорій Честахівський виконав серію малюнків і начерків із зображенням різних епізодів перевезення поетового праху: «Домовина Т.Г. Шевченка в церкві», «Домовина Т.Г. Шевченка в дорозі», «Селяни біля домовини Т.Г. Шевченка».

¹⁴Смерть и похороны Т. Г. Шевченко (Документы и материалы). К.: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. С. 115–117.

¹⁵Цікаво, що поміщик Никодим Парчевський (у нього Шевченко хотів придбати земельну ділянку біля села Пекарів Канівського повіту для будівництва на ній власної хати) писав доноси, в яких вбачав у діяльності Честахівського загрозу нової гайдамаччини та різанини поміщиків: «невдовзі буде кінець усім панам».

¹⁶Смерть и похороны Т. Г. Шевченко (Документы и материалы). С. 142.

Він зобразив важливі моменти похорону Шевченка. Честахівський звів над прахом Шевченка першу могилу й поставив перший хрест. Видатна дослідниця історії святині – Чернечої гори в Каневі – Зінаїда Тарахан-Бережа – пише: «Насипалася ця могила Честахівським разом з канівцями та селянами навколишніх сіл протягом місяця (17 травня — 16 червня 1861 року). На малюнку художника зображено біля могили чотириметровий дерев'яний хрест, а між ним і могилою його постать»¹⁷.

Разом з іншим поетовим другом **Зосимом Недоборовським** зробив опис малюнків, фотографій¹⁸, офортиів і речей поета. Цікаво, що в розділі «Фотографії з натури» зареєстровано дві світлини Михайла Щепкіна: «Малоросійський актор Михайло Семенович Щепкін, друг задушевний Кобзаря Шевченка. Подарував Кобзареві сам Щепкін...». Отже, Честахівський добре знав про задушевні стосунки Шевченка й Щепкіна. Важливо й те, що він вважав Михайла Семеновича українським артистом.

Окремі документи і речі Тараса Шевченка Честахівський зберігав особисто і пізніше передав надійним людям – українському художнику, мистецтвознавцю й етнографу **Опанасу Сластиюну** та до музею старожитностей **Василя Тарновського**. Серед них були плани і проекти хати, яку хотів собі збудувати Шевченко; оригінал посмертної маски поета; малярське приладдя Шевченка з мольбер-

том, палітрою і т. ін., яке Честахівський врятував під час розпродажу поетових речей. Передав він і подарований йому «Кобзар» 1860 р. із автографом Шевченка, собі залишив на згадку лише таке саме видання з власноручними правками поета та кілька фотографій. Нарешті, як справедливо пише Зінаїда Тарахан-Бережа, свідчення Честахівського були й залишаються сьогодні «найглибшим джерелом для розкриття історії перевезення праху Т.Г. Шевченка із Петербурга на Україну та поховання його в Каневі».

Наприкінці життя Честахівський був уже визнаним авторитетним носієм істинної інформації про поета. Яскравим свідченням є звернення до нього у квітні 1888 р. письменника та історика **Данила Мордовця (Мордовцева)** з унікальним листом такого змісту:

«Многоуважаемый Григорий Николаевич!

Репину необхідно документально знати, якого цвета глаза были у батька Тараса¹⁹. Вы — живой документ, и потому сообщите мне письменно о цвете глаз нашего батька»²⁰.

Як тут хвилююче переплелися кристалізація сучасниками сприйняття Шевченка в українській історичній ментальності, як «батька Тараса», і заповідане нам високе розуміння того, що кожне свідчення про нього має добуватися з «живого документа» і бути правдивим. ■

На Тарасовій горі. Шевченківський національний заповідник (м. Канів)

¹⁷Тарахан-Бережа З. Святиня. Чернеча гора та стародавній монастир Канівський. Науково-історичний літопис Чернечої гори. Черкаси: «Інтроліга ТОР», 2018. С. 377–378.

¹⁸Про фотографічний матеріал, зареєстрований Григорієм Честахівським, докладно див.: Яцюк В. Тарас Шевченко і світ фотографії. Альбом-монографія. К.: Критика, 2019. С. 5–9.

¹⁹Йшлося про портрет Тараса Шевченка, створений Іллею Репіним у 1888 р.. Зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка.

²⁰Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 1, № 313, арк. 1.